

ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକରେ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ(୧୯୭୦-୮୦)

ଡ. ଗୀତାଞ୍ଜଳି ସାହୁ

ବିଭାଗୀୟ ମୁଖ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିଭାଗ, ମହିଳା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ଯୋରନ୍ଦା, ଦେଈନାଳ

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର :

ନାଟକର ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ଏହାର ବକ୍ତବ୍ୟ ଏବଂ କାହାଣୀ ବୁଝିବାରେ ସହଯୋଗ କରିବା ପାଇଁ ପାରମ୍ପରିକ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକନାଟକ ଓ ସଂସ୍କୃତ ନାଟକରେ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ଯେପରିକି ସୁତ୍ରଧାର, ବିଦୁଷକ, ମଉସା, ମଜୁ ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲା। ଏହି ଚରିତ୍ରମାନେ ଦର୍ଶକ ଏବଂ ମଞ୍ଚ ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି କରି ନାଟ୍ୟକାହାଣୀ ଉପସ୍ଥାପନରେ ମୁଖ୍ୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ। ୧୯୫୦ ପରେ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକରେ ବୌଦ୍ଧିକ ପରୀକ୍ଷା ହେବାରୁ ଏହି ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ଆଗମନ କମିଗଲା, ଫଳରେ ସାଧାରଣ ଦର୍ଶକ ନାଟକରୁ ଦୂରେଇଗଲେ। ଏହି ପରିସ୍ଥିତି ଦେଖି ୧୯୭୦ ପରେ ନାଟ୍ୟକାରମାନେ ପୁନଃ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ଆରମ୍ଭ କଲେ। ‘ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀ’ ନାଟକରେ ‘ନାଟ୍ୟକାର’ ଓ ‘ମାନସ’, ‘କାଠଘୋଡ଼ା’ରେ ‘ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ’ ଭଳି ଚରିତ୍ରମାନେ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ନାଟକର ବକ୍ତବ୍ୟ ବୁଝାଇବାରେ ସହଯୋଗ କଲେ। ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ଦର୍ଶକଙ୍କ ଆଗ୍ରହ ଉଦ୍ଧତ କରି ନାଟକ ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କ ଆସକ୍ତି ପୁନଃ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା।

ପ୍ରମୁଖ ଶବ୍ଦାବଳୀ : ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର, ପ୍ରୟୋଗ, ସୁତ୍ରଧାର, ବିଦୁଷକ, ନାଟକ, ଦର୍ଶକ, ମଞ୍ଚ, ନାଟ୍ୟକାହାଣୀ, ବୌଦ୍ଧିକ ପରୀକ୍ଷା, ନାଟ୍ୟକାର, ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀ, କାଠଘୋଡ଼ା, ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ, ନାଟ୍ୟସଂସ୍କୃତି, ଆସକ୍ତି।

ସାଧାରଣ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ କରାଉଥିଲେ। ନାଟକ ଓ ଦର୍ଶକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଦର୍ଶକଙ୍କର ନାଟକର ଭାବ ଓ କାହାଣୀକୁ ବୁଝିବାର ସଂଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଏହି ଚରିତ୍ରମାନେ ସହଯୋଗ କରୁଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର କୁହାଯାଉଥିଲା। ଏହି ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରମାନେ ମଞ୍ଚ ଓ ଦର୍ଶକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନିବିଡ଼ ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିପାରୁଥିଲେ। ଲୋକନାଟକର ରଙ୍ଗଭୂମିରେ ଲୋକମଞ୍ଚ ଏବଂ ଲୋକମାନଙ୍କର ବସିବା ସ୍ଥାନ ଗୋଟିଏ ସମତଳରେ ଥିବାରୁ ଦର୍ଶକମାନେ ଚରିତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଯାହା ଫଳରେ ନାଟ୍ୟ ଚରିତ୍ରଠାରୁ ଦର୍ଶକଙ୍କର ମାନସିକ ଦୂରତା ରହୁନଥିଲା । ଏହି ସମସ୍ତ

ସୁବିଧାକୁ ଆଧୁନିକ ନାଟ୍ୟକାରମାନେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଲୋକନାଟକ ପରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ସୃଷ୍ଟି ହେବାର ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଆ ନାଟକରେ କରାଯାଉଥିଲା । ମାତ୍ର ୧୯୫୦ ପରେ ପରେ ନାଟକରେ ଅନେକ ପରିକ୍ଷା କରାଗଲା, ଯାହା ନାଟକକୁ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରକୁ ନେଇଗଲା । ଏହି ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଆଗମନ ନାଟକରେ ଶିଥିଳ ହୋଇଗଲା । ସାଧାରଣ ଦର୍ଶକ ଏହି ପରିକ୍ଷାଧର୍ମୀ ନାଟକକୁ ବୁଝି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ମଞ୍ଚ ଓ ନାଟକରୁ ମୁହଁ ଫେରାଇ ନେଲେ । ନାଟକର ଏଭଳି ସ୍ଥିତି ଦେଖି, ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ଫେରେଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ୧୯୭୦ ପରେ ନାଟ୍ୟକାରମାନେ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଉପଲବ୍ଧି କଲେ । ତେଣୁ ସେମାନେ ପୁନଶ୍ଚ ଲୋକନାଟକର ଏହି ଶୈଳୀକୁ ନାଟକରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଇଲେ । ୧୯୭୦ ରୁ ୧୯୮୦ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସବୁ ନାଟକରେ ଏହି ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ସେହି ନାଟକଗୁଡ଼ିକ, ଯଥା- ‘ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀ’ (ନାଟ୍ୟକାର, ମାନସ), ‘କାଠଘୋଡ଼ା’ (ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ), ‘ମହାନାଟକ’ (ଗାୟକ ଓ ପାଳିଆ ଏବଂ ବିଦୁଷକ-୧, ୨), ‘ଶବ୍ଦଲିପି’(ଆବାହକ), ‘ବହ୍ନିମାନ’(୧୯୭୭), ‘ଈଶ୍ବର ଜଣେ ଯୁବକ’ (ସୂତ୍ରଧାର), ‘ଶେଷପାହାଚ’ (ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଓ ସୂତ୍ରଧାର), ‘ଅରୁଣ ରଙ୍ଗର ପକ୍ଷୀ’ (ସୂତ୍ରଧାର) ଓ ‘କଂସର ଆତ୍ମା’ (ସୂତ୍ରଧାର ଓ ବୟସ୍ୟ) ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ସମସ୍ତ ନାଟକରେ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରମାନେ କେଉଁଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ତ କେଉଁଠାରେ ଗୌଣ ।

ନାଟ୍ୟକାର ରହାକର ଚଇନିଙ୍କ ‘ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀ’ ଏକ ମିଥ୍ୟ ଧର୍ମୀ ନାଟକ । ମିଥ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରି ନାଟ୍ୟକାର ସାମ୍ପ୍ରତିକ ବସ୍ତୁସର୍ବସ୍ବ ସମାଜର ଅସହାୟ ମଣିଷ ଜୀବନର ଦୃଢ଼ ଓ ସଂଘର୍ଷମୟ ଚେତନାକୁ ଯୁଗ ଯନ୍ତ୍ରଣାର ମୁଖ୍ୟସ୍ବର ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ସଂସାରକୁ ନାଟ୍ୟକାର

ଦେଖିଛନ୍ତି କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଭାବରେ । ଯେଉଁଠାରେ କୌରବ ଓ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୁହେଁ ବରଂ ପାଣ୍ଡବ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ଚାଲିଛି । ନାଟକର କାହାଣୀରେ ଗୋଟିଏ ପରିବାରର ଭାଇଭାଇ ମଧ୍ୟରେ ବିଚାରଗତ ମତ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଦେଇଛି । ଅନ୍ୟାୟ ବିରୋଧରେ, ବେକାରୀ ସମସ୍ୟା ବିରୋଧରେ ବିପ୍ଳବୀ ଦେବ ଓ ବଳରାମ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଚଳାପଥରେ ଆଗେଇଛି ଅଭିମନ୍ୟୁ । ସରକାରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଦେବକୁ ଆରେଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଭୀମ ଆସିଛି, କିନ୍ତୁ ମାତା କୁନ୍ତି ଓ ଭାଇ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ବିରୋଧ ପାଇଁ ତାହା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସରକାର ଓ ଆନ୍ୱେଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚାଲିଥିବା ସଂଘର୍ଷରେ ଅଭିମନ୍ୟୁର ମୃତ୍ୟୁ ହେବା ପରେ ଦେବ ଓ ବଳରାମକୁ ଭୀମ ଗିରଫ କରିଛି । ଅଭିମନ୍ୟୁର ବନ୍ଦ ପରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଅଭିମନ୍ୟୁ ଜନ୍ମ ନେବାର ଆଶାରେ ନାଟକଟିର ପରିସମାପ୍ତି ଘଟିଛି । ଏହି କାହାଣୀକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବା ନିମିତ୍ତେ ନାଟ୍ୟକାର ପାରାମ୍ପରିକ ଲୋକନାଟକର ସୂତ୍ରଧାର, ନଟନଟୀ ଆଦି ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ଭଳି ନାଟକରେ ‘ନାଟ୍ୟକାର’ ଓ ‘ମାନସ’ ନାମ୍ନୀ ଦୁଇଟି ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ନାଟକର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ନାଟ୍ୟକାର ଓ ତାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ମାନସର କଥୋପ କଥନରୁ । ନାଟ୍ୟକାର ତାଙ୍କ ବିଦେଶ ଫେରନ୍ତା ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସେ ଲେଖିଥିବା ଏକ ନାଟକ ‘ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀ’ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି । ଯାହା ଏହି ନାଟକର ମୁଖ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁ । ନାଟ୍ୟକାର ନାଟ୍ୟ କାହାଣୀ ଆରମ୍ଭ କରିବା ସମୟରେ ମଂଚକୁ ଜଣ ଜଣ କରି ନାଟ୍ୟ ଚରିତ୍ର ଆସିଛନ୍ତି ଓ ନିଜର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ମଂଚ ଆଲୋକିତ ହେଲା ପରେ ନାଟ୍ୟକାର ମାନସକୁ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ସହ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି ଓ ତତ୍ପରେ ନାଟକର କାହାଣୀ ଅଗ୍ରଗତି ହୋଇଛି । ଏହିଭଳି ନାଟକର ମଝିରେ ମଝିରେ ନାଟ୍ୟକାର ଓ ମାନସ ମୋଟ

ଚାରିଥର ମଂଚକୁ ଆସିଛନ୍ତି ଓ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ନାଟକ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ନାଟକଟିର ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ବୁଝାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିଛି ।

‘ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀ’ ନାଟକ ଭଳି ମନୋରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କ ‘କାଠଘୋଡ଼ା’ରେ ମଧ୍ୟ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ‘ନିଦେର୍ଦ୍ଦଶକ’ ଚରିତ୍ରଟି ହେଉଛି ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର । ନାଟକର ଆରମ୍ଭରେ ‘ନିଦେର୍ଦ୍ଦଶକ’ ନାଟ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନକରି କହିଛି- “ଶୁଭ ସନ୍ଧ୍ୟା । ଭଦ୍ର ମହୋଦୟ, ଭଦ୍ର ମହୋଦୟା ଗଣ! ଆପଣମାନେ ଆମର ନାଟକ କାଠଘୋଡ଼ା ଦେଖିବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଆମେ ଖୁସି... କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ଖୁସି ହୋଇଥାନ୍ତୁ ଯଦି ଏ ନାଟକରେ ଆମେ ଆପଣଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ପାରିଥାନ୍ତୁ ପୋଷାକପିନ୍ଧା ରାଜା... କି ସିନେମାର ଚକ୍ଚକିଆ ଜାକଜମକର ସେଟ୍... କି ରୋମାନସ୍... ଫାଇଟିଙ୍ଗ୍... ସସ୍ପେନ୍ସ କି ସେମିତି ଆଉ କିଛି । x x x ନିଜକୁ ପଚାରନ୍ତୁ ତ ଆପଣ କେବେ ଆପଣଙ୍କର ... ସ୍ବାମୀ ହୋଇଥିଲେ ସ୍ବାଙ୍କୁ ବା ସ୍ବା ହୋଇଥିଲେ ସ୍ବାମୀଙ୍କୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦେଇନାହାନ୍ତି ? ଆଘାତ ଦେଇନାହାନ୍ତି ? x x x ତା ହେଲେ ଚାଲନ୍ତୁ ଦେଖିବା ଯନ୍ତ୍ରଣା କିପରି ଦିଆଯାଏ ବା ଦିଆଯାଇପାରେ । ଆଉ ସେ ଯନ୍ତ୍ରଣା ସହିବା ଏକ ଚିରାଚରିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କି ନୁହେଁ ? x x x ମୁଁ ଯାଉଛି... ନମସ୍କାର । ପୁଣି ଯଦି କେତେବେଳେ ଦରକାର ପଡ଼ିବ ଆସିବି ।”^୧ ଏହିଭଳି ସର୍ବମୋଟ ସେ ନଅ ଥର ମଞ୍ଚକୁ ଆସିଛି । ପ୍ରଥମ, ଚତୁର୍ଥ ଓ ଶେଷ ଥର ଆସି ସେ ନାଟ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁ, ଘଟଣା ଓ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କର ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ନାଟ୍ୟ କାହାଣୀକୁ ବୁଝାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ରମେଶ ପ୍ରସାଦ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ‘ମହାନାଟକ’ରେ ସେହିଭଳି ଗାୟକ ଓ ପାଳିଆ ଦୁଇଟି ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି ନାଟ୍ୟକାର । ନାଟକର ଆରମ୍ଭରେ ଦାସକାଠିଆ

ବଜାଇ ବଜାଇ ଆସିଛନ୍ତି ଗାୟକ ଓ ପାଳିଆ । ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ ପୂର୍ବକ ସେ ଗୀତଗାଇ ନିଜ ପରିଚୟ ଦେବା ସହ ବିଷୟବସ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି, ଏହିପରି- “ଦାସକାଠି ଗୀତ ଭାଇ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଲା

ତୁ ଗାୟକ ମୁଁ ପାଳିଆ

ନାଲ୍, ନାଲ୍,

ମୁଁ ଗାୟକ ତୁ ପାଳିଆ ଯିଏ ଯାହା ହେଲା ।

x x x

ପ୍ରଥମ- ଆଜି କୋଉ ପୁରାଣ ?

ଦ୍ୱିତୀୟ- ବଜ୍ରବାହୁ ପୁରାଣ ।

ପ୍ରଥମ- ବଜ୍ରବାହୁ ପୁରାଣ ? ହଇଏ ସାଙ୍ଗ! ଇଏ ବଜ୍ରବାହୁ

ପୁରାଣ କିସ ହେ ? ନାକ ଉଠିବା ଦିନଠୁ ତ ଆମେ

ଏମିତିକା ପୁରାଣ ଶୁଣିବୁ ?

ଦ୍ୱିତୀୟ- ଯଦି ଶୁଣିବ ତା ହେଲେ ଆଉ ହଲେ କାନ ଲଗେଇ ଶୁଣ ।

ପ୍ରଥମ- କଣ ଶୁଣିବି ?

(ଗୀତ) ହସ୍ତିନା ନାମେ ନଗର ରାଜା ବଜ୍ରବାହୁ // ମହିମା କୀର୍ତ୍ତି ତାଙ୍କ କି କହିବି ଆଉ ।

x x x

ଅତି ଆନନ୍ଦରେ କାଳ କରନ୍ତି ଯାପନ // ଚାଲ ଭାଇ ଦେଖିବାକୁ ଯିବା ସେହି ସ୍ଥାନ ।”^୨

ପରେ ଏହି ଚରିତ୍ର ଦୁଇଟି ରାଜା ବ୍ରଜବାହୁଙ୍କ ବିଦୁଷକ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରିଛନ୍ତି । ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ନାଟକଟିକୁ ବେଶ୍ଟିତାକର୍ଷକ କରିପାରିଛି ।

ମନୋରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କ ନାଟକ ‘ଶବ୍ଦଲିପି’ର ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ହେଉଛି ‘ଆବାହକ’ । ନାଟ୍ୟକାର ଆବାହକ ଚରିତ୍ରଦ୍ୱାରା ନାଟକର ଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା କରିବା ସହ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନାଟ୍ୟ କାହାଣୀକୁ ମଧ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ମଞ୍ଚ ଆଲୋକିତ ହେଲାବେଳକୁ ଦେଖା ଯାଇଛି ଧଳାକନାର ମୁଖା ପିନ୍ଧି ଆବାହକ ତା’ ସାମ୍ନାକୁ ବଢ଼ା ଯାଇଥିବା ଅନେକ ହାତକୁ କିଛି ବିଷୁଛି । ତାପରେ ମଞ୍ଚ ସମୁଖକୁ

ଆସି ମୁଖା ଖୋଲି ଦେଇ କହିଛି- “ଅନେକ... ଦେଲିଣି... ଅନେକ – ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରୁ ନ ହେଲେ ବି – ସଭ୍ୟତାର... ଓ ହଁ, ମଣିଷ ସଭ୍ୟତାର ଆରମ୍ଭରୁ ଅନେକ ଏମିତି ଦେଲିଣି ... ବଣ ଜଙ୍ଗଲରେ ମଣିଷ ଯେତେବେଳେ ପଶୁପରି ହିଂସ୍ର ଥିଲା ଆଉ ପରେ ବୁଝିଲା ବଂଚିବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ସମାଜ ଗଢ଼ିବାକୁ ହେବ, ରାଷ୍ଟ୍ର ଗଢ଼ିବାକୁ ହେବ.... ସେଇଦିନଠାରୁ ... ହଁ ସେଇଦିନଠାରୁ- ଝ ଝ ଝ ଆଜି ଏ ନାଟକରେ ମୁଁ ଯାହା ଦେଇଛି ତାରି କଥା କହିବି ... ମଣିଷର କାହାଣୀ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ... ମୋ କାହାଣୀ... ମୋ କଥା... ।”^୩ ଏହାପରେ ନଟକର ସମସ୍ତ ଚରିତ୍ର ମଂଚକୁ ଆସିଛନ୍ତି ଓ ଆବାହକ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣେ ହୋଇଯାଇ ସେମାନଙ୍କ ସହ ଭାବ ବିନିମୟ କରି କାହାଣୀକୁ ଆଗେଇ ନେଇଛି । ନାଟକର ପରିସମାପ୍ତିରେ ରୀତା ତା ଜୀବନର ସର୍ବନାଶ ପାଇଁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦୋଷ ଦେଲାବେଳେ ଆବାହକ ଆସି, ଆଉଥରେ କାହାଣୀ ଗଢ଼ି ରୀତାକୁ ଦୋଷି କରିଛି । ତାକୁ ଜୀବନରୁ ମାରି ଦେବା ନିମନ୍ତେ ପାର୍ଥ, ସଞ୍ଜୟ, ଭକ୍ତଚରଣ, ରଘୁନାଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆବାହକର ଆଦେଶରେ ରୀତାକୁ ସମସ୍ତେ ଛୁରିରେ ଆଘାତ କରି ମାରି ଦେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ରୀତାର ମୃତ୍ୟୁକୁ କେହି ଗ୍ରହଣ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ସମସ୍ତଙ୍କ ଏ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ଆବାହକ ଧର୍ମ୍ୟ ଧରି ରହିବାକୁ କହିଛି ଓ ନିଜକୁ ସୁଷ୍ମା ଭାବେ ଘୋଷଣା କରି ରୀତାକୁ ଜୀବିତ କରିଛି । ଏହିଭଳି ସେ ରଙ୍ଗମଂଚକୁ ଆସିଛି ପାଠକପଠିକା । ପଂଚମ ଥର ଅର୍ଥାତ ଶେଷ ଥର ଆସିବା ପରେ ସେ ପ୍ରଥମ ଥର ପରି ଇଚ୍ଛିତ ଓ ସଂଳାପ ମାଧ୍ୟମରେ ନାଟକର ପରିସମାପ୍ତିର ସୂଚନା ଦେଇଛି । ମଝିରେ ଯେଉଁ ତିନିଥର ସେ ଆସିଛନ୍ତି କେବଳ ରହସ୍ୟାବୃତ୍ତ ସଂକେତ ମାଧ୍ୟମରେ ନାଟକକୁ କରିଛନ୍ତି ଅପ୍ରସାରିତ । ନାଟ୍ୟଦୃଶ୍ୟର ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ଆବାହକଙ୍କ ଇଚ୍ଛିତଦ୍ୱାରା ହିଁ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କର ଧାନ ବୁଣିବା, ଗଛରୁ ଫଳ ତୋଳିବା ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦର

ଧରାବନ୍ଧା ଅର୍ଥର ପରୀକ୍ଷା ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ ମାତ୍ର । ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ହିଁ ସମଗ୍ର ନାଟକଟିର କଥାବସ୍ତୁ ଗତିଶୀଳ ହୋଇଛି । ସେ ଏକାଧାରରେ ନାଟକର ସୁଷ୍ମା, ମ୍ୟାଜିସିଆନ୍, ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ, ସଂଚାଳକ, ଦିଗ୍‌ସ୍ତ୍ରୀ, ବ୍ୟବସ୍ଥାପକ, କେନ୍ଦ୍ରଚରିତ୍ର ଓ ଆବାହକ । ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ନାଟ୍ୟ ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ବୁଝାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି ।

କାର୍ତ୍ତିକ ଚନ୍ଦ୍ର ରଥଙ୍କ ‘ଇଶ୍ଵର ଜଣେ ଯୁବକ’ ନାଟକର ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ହେଉଛି ସୂତ୍ରଧାର । ନାଟକଟି ନ’ଟି ଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ବଳିତ । ଏଥିରେ ଜଣେ ଶିକ୍ଷିତ ବେକାର ଯୁବକର କାହାଣୀ କୁହାଯାଇଛି । ଯେ କି ସାମ୍ପ୍ରତିକ ଯୁବ ସମାଜର ପ୍ରତିନିଧି । ‘ଯୁବକ’ ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ହୋଇଛି ଅବହେଳିତ । ଚାକିରି ପାଇନଥିବାରୁ ପରିବାରରେ ମଧ୍ୟ ତାର କୌଣସି ସ୍ଥିତି ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ଯୋଗ୍ୟତା ଥାଇ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ବାରମ୍ବାର ଅସଫଳତାର ସାମ୍ନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ ସେ ବିଦ୍ରୋହି ହୋଇ ଉଠିଛି, ପ୍ରଥାବଦ୍ଧ ଏହି ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିରୋଧରେ । ଏହି ନାଟକରେ ସୂତ୍ରଧାର ଚରିତ୍ରଟି ଓକିଲ, ଭଉଣୀର ଭାବୀ-ଶଶୁର, ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର, ଇଂଟରଭୁୟ ବୋର୍ଡର ଚେୟାରମ୍ୟାନ ଓ ବିଚାରପତି ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରିଛି ।

ରତ୍ନାକର ଚଇନି ନାଟକ ‘ମୁଖା’ର ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ‘ସୂତ୍ରଧାର’ । ନାଟକଟି ତିନୋଟି ପରିବେଶରେ ବିଭକ୍ତ । ନାଟକରେ ସୂତ୍ରଧାର ମାତ୍ର ଦୁଇଥର ମଂଚକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମ ପରିବେଶରେ ଓ ଶେଷରେ ତୃତୀୟ ପରିବେଶରେ । ଦୁଇଟି ଯାକ ପରିବେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୂତ୍ରଧାର ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଅଭିନିତ । ନାଟକର ଆରମ୍ଭରେ ଦେଖାଯାଇଛି ମୁଖା ପିନ୍ଧି ଜଣେ ଲୋକ ନାଟି ନାଟି ମଂଚରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ ପୂର୍ବକ ସେ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ଦେଖି କହିବା ଆରମ୍ଭ କରିଛି- “ଆଜ୍ଞା ନମସ୍କାର! x x x ଏଇଠି, ଆଉ ଅଳ୍ପ ସମୟ ପରେ ଗୋଟାଏ ସଭା ହେବ । ସେ ସଭାରେ ଆପଣମାନେ

ମୋରି ଭଳିଆ ଗୁଡ଼ାଏ ମୁଖାପିନ୍ଧା ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖିବେ । ଆପଣମାନେ ମୋଟେ ବ୍ୟସ୍ତ ହୁଅନ୍ତୁ ନି । ସଭାକାର୍ଯ୍ୟ ଆଉ ବେଶି ଦୂରର କଥା ନୁହେଁ । ହେଉତ, ସେମାନେ ସଭା ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ଲାଗି ଗଲେଣି । x x x” ଏହି ପରି କହି ସେ ଚାଲିଯାଇଛି ଓ ଶେଷ ପରିବେଶରେ ପୁଣି ଥରେ ଆସିଛି ଓ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ସେହି ମୁଖା ପିନ୍ଧା ଲୋକଙ୍କ ବିଷୟରେ କହି ମଂଚରୁ ଚାଲିଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ଚିହ୍ନାଇ ଦେଇଛି ଆମ ସମାଜର ମୁଖାଧାର ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ।

ରମେଶ ପ୍ରସାଦ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ନାଟକ ‘ଶେଷପାହାଚ’ର ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ହେଉଛି ‘ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ’ । ଯାହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନାଟକଟି ଗତିଶୀଳ । ‘ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ’ଙ୍କ ବ୍ୟତିତ ଚାରୋଟି ‘ସୂତ୍ରଧାର’ ଚରିତ୍ରର ମଧ୍ୟ ନାଟକରେ ସଂଯୋଜିତ । ମଂଚରେ ଆଲୋକ ଜଳିବା ପୂର୍ବରୁ ଦେଖାଯାଇଛି ଶେଷ ପାହାଚ ଉପରେ ମଂଚକୁ ପଛକରି ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ କିଛି ପଢୁଛନ୍ତି । ଏହାପରେ ଯାତ୍ରା ସଂଗୀତର ତାଳରେ ଗୀତଗାଇ ନାଟି ନାଟି ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି ସୂତ୍ରଧାରମାନେ । ସେମାନଙ୍କ ଗୀତରେ ନାଟକ ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ୟକ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇ ଅଛି-

“ସୂତ୍ରଧର ଗଣ-

ପ୍ରଥମ- ସଭାଜନେ, ବିଜ୍ଞାନେ ଘେନ ହେ ପ୍ରଶାମ
ସଭାକୁ ପ୍ରଶାମ ପୁଣି ଭୂମିକୁ ପ୍ରଶାମ ।

x x x

ତୃତୀୟ- ଆରମ୍ଭ କରିଲୁ ଜାଣ ନାଟକ ଆମ୍ଭର
ତଳ ପାହାଚର ଜୀବ ଜୀବନ ବିଚାର ।

x x x

ତୃତୀୟ- ଜ୍ଞାନର ପାହାଚ ଭାଇ ଅଜ୍ଞାନ ପାହାଚ
ବଳର ପାହାଚ ଅବା ଟଙ୍କାର ପାହାଚ ।

ଚତୁର୍ଥ- ହୀରାର ପାହାଚ ପୁଣି ଶିଉଳି ପାହାଚ
ହଜିବା ପାହାଚ ପୁଣି ଖୋଜିବା ପାହାଚ ।”

ମଂଚରେ ସୂତ୍ରଧାରମାନଙ୍କ ପ୍ରବେଶ ପରେ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ ଏମାନଙ୍କୁ ସୂତ୍ରଧାରଙ୍କ ପୂତ୍ରବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଛନ୍ତି

ଏବଂ ନାଟକର କାହାଣୀ, ଚରିତ୍ର ଓ ସମାଜକୁ ଗୀତରେ ନୁହେଁ ବରଂ କଥାରେ ବୁଝାଇ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ ଦେଇଛନ୍ତି; ସୂତ୍ରଧାରମାନେ ମଧ୍ୟ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକଙ୍କ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶ ମାନିଛନ୍ତି । କାହାଣୀ ଗତି କରିଛି ଏବଂ ମଝିରେ ମଝିରେ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ ଆସିଛି ଓ ତାଙ୍କ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକ୍ରମେ ନାଟକ ଆଗେଇଛି । ଏହିପରି ନାଟକରେ ସେ ଅନେକ ଥର ଆସିଛନ୍ତି, କେତେବେଳେ ସମ୍ବାଦ ପଢ଼ିଛନ୍ତି ତ ପୁଣି କେତେବେଳେ ନିଜେ ପାଲଟି ଯାଇଛନ୍ତି ନାଟ୍ୟ କାହାଣୀର ଚରିତ୍ର । ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶକଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ମଂଚକୁ ଆସିବା, ନାଟକ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେବା, ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚରିତ୍ରଟିଏ ହୋଇଯିବା, ସୂତ୍ରଧାରମାନଙ୍କ ସହ କଥା ହେବା, ନିଜ ନିଦ୍ଦେର୍ଦ୍ଦଶରେ ନାଟ୍ୟ ଚରିତ୍ର ରୂପାନ୍ତର ଓ କଥାବସ୍ତୁକୁ ଆଗେଇନେବା ଦ୍ୱାରା ନାଟକଟି ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ବୋଧଗମ୍ୟ ହୋଇପାରିଛି ଏବଂ ନାଟକ ଓ ଦର୍ଶକଙ୍କ ମଧ୍ୟର ଥିବା ଦୂରତାକୁ କମ କରିପାରିଛି ।

ରତି ମିଶ୍ରଙ୍କ ନାଟକ ‘ଅରୁଣ ରଙ୍ଗର ପକ୍ଷୀ’ରେ ମଧ୍ୟ ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ‘ସୂତ୍ରଧାର’ର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ସର୍ବମୋଟ ତିନି ଥର ମଂଚକୁ ଆସିଛନ୍ତି ‘ସୂତ୍ରଧାର’ । ସର୍ବପ୍ରଥମେ ନାଟକର ନାୟକ ରଞ୍ଜିତ୍, ଯୁଗଯୁଗ ଧରି କିଭଳି ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ସେ ଅର୍ଥାତ ତାର ପ୍ରତୀକ ଯୁବକମାନେ ଅତ୍ୟାଚାରିତ ହୋଇଛନ୍ତି ସେ ବିଷୟରେ କହିବା ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ପ୍ରଥମେ ସେ ସତ୍ୟଦେବ(ଚନ୍ଦ୍ର)ଙ୍କ କାହାଣୀ କହିଛି କିଭଳି ବିନା ଦୋଷରେ ଗାର୍ଗେୟ ରକ୍ଷିଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେ ଅଭିଶପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ଘଟଣାଟି ସୂତ୍ରଧାର ଗୀତ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛି । ଏହାପରେ ରଞ୍ଜିତ୍ ମହାଭାରତର ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ କଥା କହିବା ସମୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର ଆସିଛି ସୂତ୍ରଧାର ହାତରେ ନାଗରା ଧରି ଯୁଦ୍ଧ ସଂପର୍କରେ ଖବର ଦେଇଛି-

“ହସ୍ତିନା ପୁରର ନଗରବାସୀଗଣ

କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରର ସମସ୍ତ ଯୋଦ୍ଧାଗଣ ଏବଂ
ଭାରତ ଭୃଷଣର ବୀର ପୁରୁଷ ଗଣ...(ନାଗରା)
ଶ୍ରୀ ଛାମୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଅଧୀନ
ତବ ସମ୍ମୁଖରେ ଯୁଦ୍ଧ ସମ୍ପାଦ ପରିବେଷଣ କରୁଛି ।
(ନାଗରା) ଅନ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୟ ସଂଗେ ସଂଗେ ଏହି
ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରର ସମର ୧୪ ଦିବସରେ ପହଂଚିଲା ।
ଆଜକୁ ପାଣ୍ଡବ ପକ୍ଷର – ଏବଂ କୌରବ ପକ୍ଷର
ଅସୁମାରୀ
ସେନା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୀରମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ
କରିଛନ୍ତି ।

x x x

କିନ୍ତୁ...କିନ୍ତୁ...ନାଁ...ନାଁ...ୟା କେବେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେନା
। କ୍ଷତ ବିକ୍ଷତ ହୋଇ ଯାଉଛନ୍ତି ଶିଶୁ ଅଭିମନ୍ୟୁ ।
ରକ୍ତାକ୍ତ ଶରୀରରେ ସେ ଏକ ରଥର ଚକ ଉଠେଇ ନେଇ
ସପ୍ତରଥୀ ଚକ୍ରାନ୍ତରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା
କରୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ନାଁ... ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରୁନାହାନ୍ତି । ଓଃ-
ସେ ଭୀଷଣ ଦୃଶ୍ୟ । କି ଅନ୍ୟାୟ, କି ଅଧର୍ମ । ଏ ଧର୍ମ
ଯୁଦ୍ଧରେ ଆଖି ଦେଖିଲା । ଓଃ ପ୍ରଭୁ!(ସୂତ୍ରଧାର
ଚାଲିଯାଇଛନ୍ତି)” ଡୃତୀୟ ବା ଶେଷଥର ପାଇଁ ସୂତ୍ରଧାର
ଆସିଛନ୍ତି ନାଟକର ପରିସମାପ୍ତିରେ ଏବଂ ନାଟକ
ସମାପ୍ତିର ସୂଚନା ଦେଇ କହିଛନ୍ତି- “ନାଁ ଆଜ୍ଞା ଚକିତ
ହେବାର କିଛି ନାହିଁ । ସେ ଯେତେବେଳୁ ନୀରବ ହୋଇ
ଗଲେଣି, ସେତେବେଳୁ ନାଟକ ଶେଷ ହୋଇଛି । ଏଣିକି
ଆପଣମାନେ ଆସି ପାରନ୍ତି । ନାଟକ ମନକୁ ପାଇଲା କି
ନାହିଁ ଜଣାଇବେ । ହଉ ଆଜ୍ଞା ଏଇଠି ନମସ୍କାର
ଜଣାଉଛି । ଶୁଭରାତ୍ରିର ଶୁଭେଚ୍ଛା ସହ.... ।”
ନାଟ୍ୟକାର ବିଜୟ ଶତପଥୀଙ୍କ ନାଟକ ‘କଂସରଆତ୍ମା’ର
ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ର ହେଉଛି ଲୋକନାଟକର ‘ସୂତ୍ରଧାର’ ।
ନାଟକରେ ସର୍ବମୋଟ ତିନିଧର ସୂତ୍ରଧାର ଆସିଛନ୍ତି;
ପ୍ରଥମେ ନାଟକର ଆରମ୍ଭରେ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଙ୍କର
ଆରମ୍ଭରେ ଓ ଶେଷଥର ପାଇଁ ନାଟକର ପରିସମାପ୍ତି

ବେଳେ । ମଂଚରେ ଆଲୋକ ଆସିବା ପରେ
ଦେଖାଯାଇଛି ମଂଚର ଠିକ୍ ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ
ଠିଆହୋଇଛନ୍ତି ସୂତ୍ରଧାର । ଦର୍ଶକମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
ନାଟକର କାହାଣୀ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି ।
ଯେମିତି ଲୋକନାଟକରେ ସୂତ୍ରଧାର କରେ । ଏହାପରେ
ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଙ୍କରେ ପୁନଶ୍ଚ ସୂତ୍ରଧାର ଆସିଛନ୍ତି ଏବଂ
ସୂତ୍ରଧାର ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ ପୁରାଣ ଯୁଗରୁ ଆଜିର ଏ ବିଂଶ
ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏ କଂସର ଆତ୍ମା ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଚରିତ୍ର
ଦେଇ ବାରମ୍ବାର ରୂପ ପରିଗ୍ରହ କରିଛି । ଏହା
ପରେ ନାଟକର ପରିସମାପ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ସୂତ୍ରଧାର ଆସି
ଦର୍ଶକଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାହା କହିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ହିଁ
ରହିଛି ନାଟକର ମୁଖ୍ୟ ବାର୍ତ୍ତା । ସେ କହିଛନ୍ତି- “ହଁ, କ’ଣ
ଏବେ ଦେଖିଲେ ତା କଂସର ଆତ୍ମା ସବୁଠି । ଆପଣ କ’ଣ
ଏହାକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରୁନଥିବେ ସମାଜର ପ୍ରତ୍ୟକ ସ୍ତରରେ,
ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ? ମଣିଷ ସଭ୍ୟତା ଯେଉଁ କଂସକୁ
ଜନ୍ମ ଦେଇଛି ତା କବଳରୁ କାହାରି ନିସ୍ତାର ନାହିଁ ।
ବିଭିନ୍ନ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା, ବିଭିନ୍ନବାଦ କେହି ତା’ର ଅତ୍ମାକୁ
ସଂହାର କରିପାରିନି । ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧକୁ
କଂସ ଗିଳିଦେଇଛି ।” କଂସ ଯେ ଚିର ଜୀବିତ
ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଅହଂ ଓ ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ଭିତରେ, ଏହା
ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ବୁଝାଇବାରେ ସୂତ୍ରଧାରର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରକୃତରେ
ସଫଳ ।

୧୯୮୦ ମସିହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ନାଟକରେ ମଧ୍ୟ
ଲୋକନାଟକର ସଂଯୋଜକ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ
କରାଯାଇଛି । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କେବଳ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ନାଟକର
ନିକଟତର କରାଇବା ଓ ନାଟକ କ୍ଷେତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥା-
ପ୍ରୟୋଗ ସହ ନାଟ୍ୟ ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ଦର୍ଶକଙ୍କୁ ବୁଝାଇ
ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ଚରିତ୍ରାର୍ଥ କରିବା ।

ସଂକେତ ସୂଚୀ

- ୧- ଦାସ, ମନୋରଞ୍ଜନ, କାଠଘୋଡ଼ା, ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ,
ବିନୋଦବିହାରୀ, କଟକ, ଷଷ୍ଠ ସଂସ୍କରଣ, ୨୦୧୮, ପୃ-
୨୩
- ୨- ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ରମେଶ ପ୍ରସାଦ, ମହାନାଟକ, ଓଡ଼ିଶା
ବୁକ୍‌ହୋର, ଦ୍ଵିତୀୟ ମୁଦ୍ରଣ ୨୦୧୭-ପୃ-୧-୨
- ୩- ଦାସ, ମନୋରଞ୍ଜନ, ଶବ୍ଦଲିପି, ନାଳନ୍ଦା,
ବିନୋଦବିହାରୀ, କଟକ, ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ-୧୯୮୩-
ପୃ-୨-୩
- ୪- ଚଇନି ରହାକର, ରହାକର ଚଇନିଙ୍କ ନାଟକ ସମଗ୍ର
(୧ମ ଭାଗ), ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଏଫୋରସ୍‌ସ୍, ନୂତନ
ପ୍ରକାଶ-୨୦୧୩, ପୃ-୨୯୩-୨୯୫
- ୫- ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ରମେଶ ପ୍ରସାଦ, ତ୍ରିପର୍ଣ୍ଣା, “ରମେଶ
ପ୍ରସାଦ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ତିନୋଟି ନାଟକର ସମଷ୍ଟି”,
ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍‌ହୋର, ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ,
ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ-୨୦୦୭, ପୃ-୧୯୮-୧୯୯
- ୬- ରତି ମିଶ୍ରଙ୍କ ରଚନା ସମଗ୍ର- ଅରୁଣ ରଙ୍ଗର ପକ୍ଷୀ,
ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ- ସଂ ମିନତି ମିଶ୍ର- ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶନ,
ବାଦାମବାଡ଼ି, କଟକ, ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ-୨୦୧୨, ପୃ-
୪୨-୪୫
- ୭- ରତି ମିଶ୍ରଙ୍କ ରଚନା ସମଗ୍ର- ଅରୁଣ ରଙ୍ଗର ପକ୍ଷୀ,
ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ- ସଂ ମିନତି ମିଶ୍ର- ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶନ,
ବାଦାମବାଡ଼ି, କଟକ, ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ-୨୦୧୨, ପୃ-
୮୭-୮୭
- ୮- ଶତପଥୀ, ବିଜୟ କୁମାର, କଂସର ଆତ୍ମା, ସୁଧା
ପ୍ରକାଶନ, ବାଖରାବାଦ୍ କଟକ, ପଂଚମ ପ୍ରକାଶ-
୨୦୧୨, ପୃ-୪୫

